

kelimenin aslı harfi olduğu zaman ister vasl ister kat' durumu olsun her iki durumda da okunur.

Hemzetu'l-Vasl: Başlı sakın olan kelimenin yapısını tashih için fazlalık olarak kelimeye eklenen bir harftir. Yazılır fakat okunmaz. Arapçada kelimeye sakın harfle başlamak mümkün olmadığından bu tür kelimelerin başına hemzetu'l-vasl getirilmektedir. Arap alfabesindeki bütün harflere uygunluk sağladığı için de bu gibi durumlarda hemze harfi kullanılmıştır. Çünkü, kendisinden önceki ve sonraki harfle birlikte telaffuz edildiğinde bir ağırlık veya zorluk hissedilemez.

HEMZETU'L-VASLIN FİLERE EKLENMESİ

Fiillerin başlangıcı genellikle sakın olup kelimeye de sakın harfle başlamanın mümkün olmaması sebebiyle kelimeye bir hemze eklenir. Bu durum fiillerin yapısından kaynaklanmaktadır. Fiillerin binasında asıl olan ilk harfin harekesidir. Araplar fiillerin binasını kurarken sakınla başlamaktan kaçınmışlardır. Ancak bu durumdaki fiiller kendi asıl yapılarıyla kalmayıp çeşitli çekimler, i'lâl ve yetersizlik sebebiyle değişikliğe uğrarlar. Değişime uğrayan bu fiiller hemzeyle desteklenirler.

Üçlü mücerred mâzî(geçmiş zaman) fiilin üç harfi müteharrik olduğundan hemzetu'l-vasla ihtiyaç duyulmaz. Bununla beraber muzâri(geniş-şimdiki zaman)fiile muzara'a harflerinin eklenmesi ve ilk harflerinin de müteharrik olması gerekmektedir. **يُدْهَبُ، يُدْهَبُ** gibi ancak Araplar bir kelimeye arka arkaya üç harekeden fazlasını zor ve sıkıcı kabul ederler.

Dolayısıyla üç harften fazla olanlar da harflerden birisini sakınleştirirler ve sakınleştirmeyi aşağıdaki kurallara göre yaparlar.

- 1- Arapçada kelimeye sakın harfle başlamak mümkün olmadığı için muzara'a harfi sakınleştirilemez.
- 2- 'Aynu'l-filin harekesi de binasına göre değişmesi ve harekesiyle kelimenin çeşitli yapıları tespit edildiği için sakınleştirilemez.

SARF İLMİNDE HEMZE

A. Yaşar KOÇAK*

Özet

Arap alfabesinin harflerinden hemze şekil olarak küçük olmasına rağmen Arap diline dair sarf, nahiv ve kıraat kitaplarında büyük bir yer tutmuştur. Hemze mahreç, şekil ve kullanım bakımından elif harfinden farklı ve müstakil bir harftir. Kendine has özellikleriyle Arap alfabesindeki yerini almaktadır. Hemzenin kökleri çok eskilere dayanmaktadır. O, Sâmî dillerinin aslı seslerindedir. Halkların ve dillerinin birbirine karışmasıyla bazı yerlerde yerini korumuş bazı yerlerde de dildeki yerini koruyamamış ve yok olmuştur.

Anahtar kelimeler: *Hemze, sarf, nahiv, hemzetu'l-vasl, hemzetu'l-kat'*

Abstract

al-Hamza is one of the letters of the Arabic alphabet. Although it is small shapely it holds a huge place in Ilm al-sarf, Ilm al-nahw and qira'at books on Arabic language. al-Hamza is a separate letter and it is different from the letter of alif in terms of makhrāj, shape and usage. It has its place in the Arabic alphabet with its specific features. The origins of al-Hamza predicate on early times. It is one of the essential sounds of the Semitic languages. By getting mixed up the peoples and languages it kept its position in some regions whereas it couldn't keep its position in the language and it died away.

Key Words: *al-Hamza, Ilm al-sarf (morphology), al-nahw (syntax), hamza al-vasl, hamza al-qat'*

Hemze fiillerin isimlerin veya edatların başında geldiğinde hemzetu'l-vasl yahut hemzetu'l-kat' diye isimlendirilir. Hemzeli kelimeden önceki kelimeyi ona bitiştirip okurken yani geçiş yaparken hangi hemze olduğunu bilmemiz zorunludur. Çünkü; hemzetu'l-vasl okunmaz düşürülür hemzetu'l-kat' ise okunur, her ikisinin bulunacağı yerler bellidir. Birisinin bulunacağı yer tespit edilirse diğlerinin yeri de ortaya çıkar. Bununla beraber hemzetu'l-kat'

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (ayasarkocak@gmail.com).

3- Lâmu'l-fiil irâbı gösteren harekeyi aldığı için bu harf de sakınleştirilemez. Bundan da ancak fâû'l-fiil yani kelimenin ikinci harfinin sakın hale getirilebileceği ortaya çıkmaktadır.¹

Böylece muzâri fiile de sakın harfle başlanmadığı için hemzeta'l-vasla ihtiyaç duyulmaz.

Emir sıgasında fiillerin hafifleştirilmesi ve habetle karıştırılmaması için muzara'a harfleri hafifedilir. Fakat emru'l-gaib(III. şahıs) te muzara'a harfleri hafifedilmez.

Çünkü bu emrin kullanımını hem çok az hem de başına lâmu'l-emir almasyyla diğer muzara'a harfleriyle beraber kelime başlangıcındaki sükunü kaldırmaktadır. Buna karşılık muhatab için olan emir şeklinin kullanımının çokluğu ve muzara'a harflerinin düşmesi sebebiyle bu emir hemzeta'l-vasl ile desteklenmektedir. **هُبُّ، اِقْتَنُّ، اِضْرِبْ، اِدِّ، اِدِّ** gibi.

Bu destekleme, düşen muzara'a harfinden sonraki harfin sakın olması halinde yapılırsa buna ihtiyaç yoktur. Hemzeta'l-vasla ihtiyaç duyulmayan yerleri şöyle sıralayabiliriz.

Ecvef fiiller: **فَالٌ** den **فُنْ** den **كُنْ** den **يُنْ** den **بَاعٌ** ve **يَعْبُ**

İlk harfi (vav) olan misâl fiiller:

يُورِنُ ، **يُوهَبُ** ، **يُوزِنُ** muzarileri aslında **يُورِنُ** ve **يُوهَبُ** ve **وَرِنٌ** ve **وَهَبٌ** ve **وَدٌ** gibi fiillerin muzarileri aslında **يُورِنُ** ve **يُوهَبُ** ve **يُوزِنُ** ile kendisinden sonra kesreli olan harf arasında kaldığı için hafifedilir. Ve onları **يُرِنٌ** ، **يَهَبٌ** ve **يَعِدٌ** şeklinde kullanırız.

Dolayısıyla bu gruptaki fiillerden emir yapıldığında hemzeta'l-vasla ihtiyaç duyulmaz

رِنٌ ، **هَبٌ** ve **عِدٌ** gibi.

Pekiştirilmiş (mudaaf) fiil: **يَشُدُّ** ، **يَعْرُ** ، **يَرُدُّ** gibi pekiştirilmiş fiillerden emir yapıldığında idgâmi açmak veya açmamak isteğimize bağlıdır. İdgâmi çözemediğimiz zaman **شُدُّ** ، **عُرٌّ** ve **رُدُّ** şeklinde emir yapılarak

¹ İbnu'l-Hâcib, Şerhu's-Sâfiye, nşr. Muhammed Nüriddin – Muhammed ez-Zakrâf – Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamid, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 1395/1975, II/259; Şerhu'l-Mufaasal, IX/135.

hemzeta'l-vasla ihtiyaç duyulmaz. İdgâmi çözdüğümüzde ise **أَمُرٌ** ، **أُرِدُّ** ve **أَشُدُّ** şeklinde emir yaptığımızda hemzeta'l-vasla ihtiyaç duyulur. Bununla beraber kullanımda genellikle idgâm çözümler emir yapılması daha uygun olmaktadır. Böylece fiilin binasının tashihi sebebinin hemzeta'l-vaslin eklenmesinde saklı olduğunu görmekteyiz.

Bu durum içerik olarak eski dil âlimlerinin söylediklerinden çok farklı olmamakla beraber yeni ilmi verilerle bu şekilde açıklanmıştır. Fiil muzara'a harflerinden arındırıldığına Arapların dilde kabul etmedikleri birbirlerini takip eden sessiz harfler ortaya çıkar. Dilin kullanım kurallarına aykırı olan bu durum, sakın bir hareke yani hemzeta'l-vasl getirilerek uygun hale getirilip problem çözülmektedir.²

Rubâi (dörtlü)fiil: Sülâsi fiillerin muzârisinde olduğu gibi bu fiillere de muzâra'a harfleri eklendiğinde arka arkaya sâkin harfler oluşmaz. Harflerin çok olması bazı harfleri sâkin, bazılarını da müteharrik hale getirme imkanı sağlamıştır. Sülâsilerin muzârisinde olduğu gibi muzara'a harfi atıldığında hemzeta'l-vasla ihtiyaç duyulmamıştır. **يُخْرِجُ** ، **يُخْرِجُ** , **يُخْرِجُ** gibi.

Humâsi(beşli)ve sūdâsi(altılı)fiil: çeşitli binaları gösteren muzara'a harfleri ile bir mânâyı gösteren fazlalık harflerin dile ağırlık yapacağı zanıyla bina edilmez. Onun için aslî fiilin binâsi kullanım için değildir ve üç harften az, dört harften fazla olmaz; fakat belli bir bina ve herhangi bir anlam için fiile fazlalıklar ilâve edilebilir. Bu fazlalıklar fiildeki değişiklikleri ve binanın fazlalık harflerle uygunluk sağlanması için hareketlerin yeniden düzenlenmesini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Arapçada arka arkaya üç müteharrik hareke kabul edilmez. Sülâsiye bir, iki veya üç harf (**اِسْتَخْرَجَ** ، **اِنْقَطَعَ** ، **اُخْرِجَ**) ve rubûiye bir veya iki harf (**اِخْرَجْ** ، **اِخْرَجْ**) ilâve edilebilir. Fiil en çok altı harfli olup daha fazlası olmaz.

Eğer **اُخْرِجْ** de olduğu gibi kelime ta'diye veya başka bir anlam için hemzeyle arttırılırsa bu hemze hemzeta'l-ka't' hemzesidir. Çünkü o, başlangıcın sâkin olmasından dolayı olmayıp bir anlam elde etmek için eklenmiştir.

² 'Abdussabûr Şâhin, el-Menhecu's-savfî ilî'l-bûnyeti'l-'arabiyye, Muessetu'r-risâle, Beyrut, 1400/1980.s.42.

Hemzetu'l-vasl, muzara'a harfinden sonra harake almayıp sâkin olan ecvef fiiller, fau'l-fiile و (vâv) olan fiiller ile idgâmı çözülmeyen mudaaf fiiller de olduğu gibi sülâsî fiillerin emirlerine de girer.

أَقْتَلْ **أَذْهَبْ** ve **أَضْرِبْ** gibi

Dört harften fazla harfli mâzi fiilleri ve bunlardan yapılan emirlerine de girer

اسْتَقْرَحَ، **اسْتَقْرَعَ**، **انْقَطَعَ**، **انْشَرَحَ**

Hemzetu'l-vasl, sülâsî mâzi, rubâi mücerred ve rubâinin emrine gelmediği gibi muzâriye de kesinlikle gelmez.

Hemzetu'l-vaslın gelmediği yerler olarak kaydedilen bu yerlerin dışındaki hemze, şüphesiz hemzetu'l-kat'dır.

HEMZETU'L-VASLIN GİRDİĞİ

FİLLERİN VEZİNLERİ

Hemzetu'l-vaslın fiiller giriş sebebini kaydettikten sonra bu fiillerin vezinlerini şöyle sıralayabiliriz:

- Sülâsiden emir:

1. **أَذْهَبْ** ؛ **أَفْعَلْ**
2. **أَضْرِبْ** ؛ **أَفْعَلْ**
3. **أَقْتُلْ** ؛ **أَفْعَلْ**

Sîbeveyhi mâzi fiilde dokuz vezin saymıştır.³

4. **انْتَقَلَ** ؛ **انْفَعَلَ** (*Taşınmak, naklo l olmak*)
5. **احْمَرَّ** ؛ **أَفْعَلْ** (*Kırmızı oldu, kızardı*)
6. **اِحْتَبَسَ** ؛ **اِفْتَعَلَ** (*Tıkamak, kapamak, tutmak*)
7. **اسْتَفْعَلَ** ؛ **اسْتَخْرَجَ** (*Çıkarmak, dışarıya almak*)
8. **اِفْتَعَلَ** ، **اِفْتَعَلَّ** (*çıkık göğüslü olmak*)

3 Sibeveyhi, el-Kitâb, nşr. ' Abdusselam Harûn, el-Hey'etu'l-Misriyye el-'Amme li'l-Kitâb, Kahire, 1977. IV/144-145.

9. **اِسْتَهَابَ** ؛ **اِفْعَالَ** (*Ağardı, saçları... ağardı*)
10. **اِحْتَلَدَ** ؛ **اِفْعَوْلْ** (*hızlandı hızlıca yürüdü*)
11. **اِعْتَوَسَّ** ؛ **اِفْعَوْلْ** (*yeşermek*)
12. **اِقْتَسَعَرَ** ؛ **اِفْعَلَّ** (*dördüncü harfin tad'ıfiyle*)

el- Herevî (370/981) de bunlara üç vezin ilâve eder⁴

13. **اِتَّقَلَ** ؛ **اِتَّقَلْ** aslı **تَتَّقَلْ** olup **ت** (tâ) harfi fâu'l-fiilde idgâm edilmiştir.)
14. **اَزَّمَلْ** ؛ **اَفْعَلْ** (aslı **تَزَّمَلْ** olup **ت**(tâ) harfi fâu'l-fiilde idgâm edilmiştir.)
15. **اِرْعَوَى** ؛ **اِفْعَلَّ**

Daha sonra ez-Zübeydî (379/989)⁵ Sibeveyhi'ye başka binalar eklenmiştir.⁶

16. **اِهْبِيحْ** ؛ **اِفْعِيلْ**
17. **اِعْتَوَّجَ** ؛ **اِفْعَوْلْ** (*Develer hızlandı*)
18. **اِحْوَنَصَلَ** ؛ **اِفْوَعَلَ** (*Kuş havsalasını çıkardı*) **اِحْوَنَصَلَ الطائر**
19. **اِحْرَنِي** ؛ **اِفْعَلِّي** (*Adam kötülük yapmaya hazırlandı*) **اِحْرَنِي الرَّجُل**
20. **اَفْوَعَلَ** ؛ **اَفْوَعَلْ**

Hemzetu'l-vaslın girdiği 20'yi bulan vezine kolayca ulaşmak için onları bir tablo halinde vermek faydalı olacaktır.

Sülâsiden Emir Vezinleri

اَذْهَبْ	اَفْعَلْ
اَضْرِبْ	اِفْعَلْ

4 Ali b. Muhammed el-Herevî, el-Uzhiye fi ilmi'l-hurûf, nşr. Abdulmu'min el-Melîhî, Matbû'at Mecma' el-Luğbiye, 1401/1981, s.28.

5 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-İşbîlî, ez-Zubeydî, hk. bk. es-Suyûtî, Buğyatu'l-vu'â, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1399/1979, I/84.

6 Ebû Bekr ez-Zubeydî, el-İstidrâk, Roma, 1890, s.39.

أَفْعَلْ	أَفْعُلْ
انطلق	انْفَعَلَ
احمرَّ	اِفْعَلَّ
احتبس	اِفْتَعَلَ
استخرج	اِسْتَفْعَلَ
اقنفس	اِقْفَعَلَ
اشهبَّ	اِشْفَعَلَ
اجلود	اِجْفَعَلَ
اعشوشب	اِعْشَوْعَلَ
اقشعرَّ	اِقْفَعَلَ

اثقل	اِثْقَلَ
ازمل	اِزْمَلَ
ارعوي	اِرْعَوَلَ
اهبيخ	اِهْبَيْخَ
اعثوج	اِعْثَوْجَ

Artırılmış (Mezîd) Mâzî Vezinleri

احوصل	اِفْوَعَلَ
احرنبي	اِحْرَنْبِي
إكوعدًا	اِكْوَعَدًا

Hemzetu'l-vasılın İsimlere İdhâli

Hemzetu'l-vasıl özellikle fiillere eklenmesiyle birlikte az da olsa (fiilden türemiş olsun veya olmasın) isimlere de eklenir.

1. Fiillerden türemiş isimler:

Beşli ve altılı fiillerin masdarları; **الاستِغْفَارُ** ، **الانْتِطَاقُ** ve **الانْقِدَارُ** gibi masdarlar aslında fiillerden türemiş isimler olup fiilin bir parçası sayılırlar. Aynı zamanda isimler bâbu't-tasarruf ve i'lâlden olayı da fiilin bir parçası olarak kabul edilirler: **لَاذِ لِيَاذًا** ve **قَامَ قِيَامًا** gibi.

Masdar türetildiği mâzi fiile bağlı olup başlangıcı sâkin olduğu için hemzetu'l-vasıl alır. Dolayısıyla hemzetu'l-vasılın girdiği masdar vezinlerinin sayısı mâzi fiillerin sayısı kadardır diyebiliriz.

2. Fiillerden Türemiş isimler:

Bunlar semâ'î olarak Araplardan duyulan on isimdir

؛ اثنتان ؛ ائمن ؛ ابن ؛ ابنة ؛ ائمن ؛ امرأة ؛ امرو ؛ اسم bu isimlerin bazılarının aslı sülâsi olup lâmu'l-keimesi harfu'l-îm (yumuşak harf) olan hâ (ها) ve nûn (ن) hazfedilmiştir.⁷ Hazften dolayı başlangıcı sâkin duruma gelince harfin yerine hemzetu'l-vasıl idhâl edilmiştir. Bu görevinden dolayı hemzetu'l-vasıl hemzetu't-tâ'vîd diye de adlandırılmaktadır.⁸ Bunlar semâ'î olduğu için lâmu'l-keimesi düşen diğer sülâsi (üç harfli) isimler bunlara kıyas edilmez.

⁷ el-Muktedab, I/326.

⁸ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, el-İnsâf fî mesâ'îi el-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd , Dâru'l-Fîkr, Beyrut, tsz.I/8.

Araplardan semâ'î olarak duyulan bu on ismin asılları şu şekilde kaydedilmektedir.

اسم kelimesi; yücelik bildiren **السَّمُو**dan türemiş olup lâmu'l-kelime hazfedilmiş ve yerine hemzetu'l-vasl getirilmiştir. Vezni **إِفع** dir. Fakat çoğulundaki hemze hemzetu'l-vasl olmayıp hemzetu'l-ka't'dır.

ابنم kelimesi; **ابن**; **ابنة**; **ابنم** kelimesindeki lâmu'l-kelimenin hazfedildiği hususunda dilciler arasında bir ihtilaf yoktur. Ancak bu hazfedilen harfin **yâ(ي)**mi yoksa **vâv(و)**mi olduğunda fikir ayrılığı vardır. İkil ve çoğula dönmediği için de aslı bilinmemektedir. Çoğunlukla hazfedilen lâmu'l-kelime harfinin **vâv(و)** olduğu görüşü hakimdir. Zaten hazfedilen harfin **vâv** veya **yâ** olması bizim için öncelikli bir konu olmayıp burada asıl olan lâmu'l-kelimenin hazfedilmesi ve onun yerine de hemzetu'l-vaslın gelmiş olmasıdır.

ابنم bunların çoğul vezni **أفعال** dir.

ابنة kelimesi ise **ابن** kelimesinin müennes (dişil)idir. Onun da hükmü müenneslik te **(ة)** si **(tâu't-te'nîs)** ilâvesi farkı dışında müzekkerinde olduğu gibidir **ابنم** kelimesi de **ابن** gibi mübalağa ve te'kid anlamı vermek için **mim(م)** harfi eklenmiştir.¹⁰

إثتان; **إثتان** 11 kelimelerinde lâmu'l-kelime **yâ(ي)** olup hazfedilmiştir. Kelimenin aslı **ثثيان** dan **ثثيان** kelimesindeki **tâ** müenneslik te'sidir.

Lâmu'l-kelime hazfedilince kelime fiile benzeyip başlangıcı da sakın olunca hemzetu'l-vasl eklenmiştir.

امرأ; **امرأ** kelimesi¹²; aslı **مرأ** olup müennesi **مرأة** dır. Kelimenin aslından hiçbir şey hazfedilmemiş olmamasına rağmen hemzetu'l-vasl almıştır. Arapçada genellikle hemze haffletilir veya hazfedilir. Hemze hazfedildiğinde harekesi kendinden önceki harfe geçer yani **râ(ر)** harfinin harekesi olur. Bu harfin harekesi **i'râb** harekesi olduğundan lâmu'l-kelime hükümündedir. Böylece

9 Şerhu'ş-Şâfiye, II/255, Şerhu'l-Mufasssal, IX/132.

10 Şerhu'l-Mufasssal IX/133

11 el-Kitâb, III/364; Şerhu'ş-Şâfiye, II/259; Şerhu'l-Mufasssal, IX/134.

12 Şerhu'l-Mufasssal, IX/134; el-Uzhiye, s.25.

kelime hazfle iki harfli duruma düşüp fiillere benzer. Dolayısıyla başlangıcı sakın olur. Son harfi hazfedilip başlangıcı sakın olduğunda elifu'l-vasl alan fiillerde olduğu gibi kelime hemzetu'l-vasl eklenmiştir.

أينم kelimesi¹³; bu kelimenin aslı hakkında nahivciler arasında farklı görüşler vardır. Sîbeveyhi ve onun görüşünü destekleyen el-Mubberred, İbn Ya'îş, İbn Mâlik ve İbn Hişâm Basra ekolünün görüşünü ortaya koyarak kelimenin "*berketel*" anlamına gelen **الينم** kelimesinden türetildiği, hemzesinin lâmu'l-**tâ**'rif (belirtme lâmi) hemzesi gibi meftûh hemzetu'l-vasl olduğunu söylerler. Buna karşılık Kufe ekolünden el-Ferrâ, ez-Zeccâc ve İbn Cinnî kelimenin hemzesinin hemzetu'l-vasl olduğunu ve yön bildiren **يمين** kelimesinin çoğulu olduğu görüşünü ortaya koyarlar. Bu görüş ayrılıklarına rağmen **أينم** kelimesi hazf ve değişiklikler sebebiyle ilk harf sakın olup fiile benzediğinden hemzetu'l-vasl almış kelimelerden sayılmıştır.

EDATLARDAKİ HEMZETU'L-VASL

Harfu't-tâ'rif(belirtme edatı) hariç, edatların başındaki hemzelerin hepsi hemzetu'l-ka't'dır.

أما ، إلا ، أيا ، أيا Çünkü edatlar ilk hareketleri üzerine binâ edilmiştir. Araplar sözlerini zorunlu olmadıkça başlangıcı sakın olan kelimeye binâ etmezler.

Yukarıda kaydedilen bilgilerden hareketle kelime başındaki hemzeleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Fiillerdeki hemze: Dört hemze hariç, fiillerin başındaki hemzelerin hepsi hemzetu'l-vasldır.

- Ta'diye hemzesi **أكرم**
- Muhbir hemzesi **أذهب**
- Mehmuz fiilin hemzesi **أكل**
- İstifhâm hemzesi **أقم زيد؟**

13 el-Kitâb, III/324, 325, 503, IV/148; el-Mukta'dab, I/363; el-Muğni, I/105; Şerhu'l-Kâfiye eş-Şâfiye, IV/2073.

2. **İsimlerdeki Hemze:** Daha önce kaydettiğimiz on isimdir. Hemze ile humâsî ve sūdâsî fiillerin mastarlarındaki hemze hariç, isimlerdeki hemzelerin hepsi hemzetu'l-kat'dır.

3. **Edatlardaki hemze:** Harfu't-ta'rif teki hemzetu'l-vasl hariç edatların başında bulunan hemzeler hemzetu'l-kat'dır.

HEMZENİN TAHFİFİ (Hemzenin Hafifleştirilmesi)

Hemzenin dip mahreçli ağır bir ses olduğunu daha önce kaydetmiştik. Dile ve telaffuza ağırlığından dolayı bazı Arap kabileleri onu hafifletmişlerdir. Hafifleştirmenin kolay bir iş olduğu zannedilip yalnız vurgusunun yapılmaması veya üç illet harfinden birisine bağlanmasının yeterli olacağı düşünülmüş ancak bunun yeterli olmadığı, hafifleştirmenin de uyulması gereken kuralları olduğunu görmekteyiz.

Hafifleştirmenin Şartları

Hemzenin hafifleştirilmesinin temel kuralı kelimeye onunla başlanılmış olmamasıdır. Çünkü kelimenin ağırlık yeri kelimenin başlangıcı olmayıp sonlarındadır. Ayrıca hemzenin hazf ve bedelle hafifleştirilmesi kendisinden önceki harfin durumuna bağlıdır.

Kelimedeki hemze bedelle hafifleştirilseydi **هرقت ، هياك ، هرحت** ve olduğu gibi başka harfle değiştirilmesi gerekecekti **هركت ، هرك ، هرك** ve benzerlerinde olduğu gibi hazf yoluyla hafifleştirilseydi kıyasa esas olmayan bir tahfif olacaktı. Bundan dolayı kelime başındaki hemzenin kural dışı hafifleştirilmesinden kaçınılmıştır.

Bununla beraber hemzenin hafifleştirilmesi **أناظر** (*büküldü*) da olduğu gibi iltibasa sebep olacak yerde olmaması da şartlardan biridir.¹⁴ Eğer böyle bir tahfif yapılmıyorsa hemzenin harekesi **أناظر**'nin nûn (ن)'un üzerine koyulacaktı. Bu tartıdaki nûn (ن) harfi yalnız sâkin olur. Hareketelse kelimenin

¹⁴ el-Hem', VI/263

yapısı değişir ve ortaya başka bir yapı çıkar. Aynı zamanda anlam da bu değişik yapıdan dolayı farklılık arz edecektir.

Hafifleştirmenin Usülleri

Hemzeyi hafifleştirmenin üç yolu vardır:

1. **İbdâl** (Değiştirme): Hemzenin vurgusunu kaldırıp kendisinin ve kendisinden önceki harfin harekesine bağlı olarak elif, vâv veya yâ harflerinden birisiyle değiştirmektedir.

2. **Hazf** (atma): Hemzeyi kelimedeki tamamen düşürüp harekesini de kendisinden önceki sâkin harfe vermektir.

3. **Beyne beyn** (araya koymak): Hemzeyi kendisiyle başka harf arasına koymaktır. Bu da iki şekilde yapılır:

a. **Yakın beyne beyne:** Hemzeyi kendisiyle kendisinden harekesini alan harf arasına koymaktır.¹⁵ Hemze meftûh ise hemzeyle elif arasına, ötreli ise hemze ile vâv arasına ve meksûr ise hemze ile yâ arasına koyulur.

b. **Uzak beyne-beyn:** Hemzeyi kendisiyle kendisinden önceki harekeli harfin arasına koymaktır. Bu durum çok az yerde kullanılmıştır. **يسْمُهُنَّوْن** ، **سئل** gibi.

Kûfe ekolü beyne beyne hemzeninin sâkin, Basra ekolü ise onun müteharrik olduğunu kabul eder.¹⁶

Hemzeyle Biten Kelimede Durmak

Üzerinde durulan hemzenin kendisinden önceki harfin ya sâkin yahut müteharrik olacağı şüphesizdir. Kendisinden önceki harf sâkin ise, ref' ve cer halinde harekesinin hazfıyla üzerinde durulur **عَمْرُو** ve **بَكْر** de olduğu gibi. Nasb halinde de kendisinden önceki sâkin harf fetha ile müteharrik hale getirilir. Çünkü sâkin eliften önceki harf muhakkak fethalı olmalıdır **الرَّادَا ، البَطَا ، التَّوْنَا** gibi.

Kendisinden önceki harf müteharrik olduğunda ise, hemzenin üzerinde sükûnla durulur. Çünkü kendisinden önceki harfin harekesiyle hemzeyi ortaya

¹⁵ Şerhu'ş-Şâfiye, III/45

¹⁶ el-Kitâb, III/550; el-İnsâf, II/727; el-Mukaddab, III/292; Şerhu'ş-Şâfiye, III/45.

çıkarr. Dolayısıyla hareke nakli hariç, durmanın (vakf) bütün kuralları uygulanabilir. الرَّشَاءُ ، أَهْنَى ، أَكْمُو ،

İ'LÂL VE İBDÂLDE HEMZE

Bilindiği üzere illet harfleri olan **و، ي، و** harfleri zayıf harflerdir. En küçük ağırlığa bile dayanamazlar. Buna karşılık hemze kuvvet ve şiddetle tarif edilir. Bu üç illet harfinden herhangi birine ağırlığın geldiği bir yerde ise, üzerindeki ağırlık, nakl, kalb veya hazf ile alınır. Buna karşılık hemze zaten ağır harf olduğu kabul edildiğinden ve üzerine ilâve bir ağırlık gelmesi halinde tahfifi uygun görülmemektedir. Hemzenin tahfifi de illet harflerinde olduğu gibi nakl, kalb veya hazfe yapılır. İlet harfleri en düşük ağırlığa dayanmadığı ve hemzenin de daha fazla ağırlık taşıyamayacağından her ikisi de aynı yollarla tahfif edilirler. Hemzenin illet harfleriyle değiştirilmesi (ibdâl)ne *i'lâl* denir. Bu değiştirmeler ihtiyacın azlık ve çokluğuna bağlıdır. İhtiyaç şiddetli ise bu durumda değiştirme zorunludur. İhtiyaç hafif ise, değiştirme isteğe bağlı olup yapılabilir veya yapılmayabilir.

Bu kuraldan hareketle ibdâli (değiştirme) üç kısma ayırabiliriz; vâcib (zorunlu), câiz (olabilir) ve şâz (istisnâ)dir.

Sarf âlimleri ibdâli bize, bir harfin yerine başka bir harfi zaruret, sanat veya belağat için koymak olduğunu söylemişlerdir.¹⁷ İbdâl harfleri **أَنْصَتَ يَوْمَ** استنجدة يَوْمَ طَالَ eden **جَدَ طَاهَ زَلَّ** sözlerinde toplanmıştır. Bizi burada hemzenin neden veya neye değiştirildiği ilgilendirmektedir.

Hemze beş harften değiştirilmiştir. Bunlar illet harfleriyle **هـ** ve 'ayın **ع** harfleridir. Hemze, **مَفَاعِل** tartışındaki çoğullardaki eliften sonra gelen **و** ve **ي** harfinden değiştirilmesi vaciptir.

عَجَائِز ؛ **رِسَالَةٌ** ؛ **رَسَائِل** . **صَحِيفَةٌ**؛ **عَجَاف**؛ **عَجَاز**.

Kelimenin müfred (tekil) inde üçüncü harfi elif olan **رِسَالَةٌ** kelimesini **مَفَاعِل** tartışında çoğul yaptığımızda tekil kelimedeki elif ile çoğuldaki elif ortaya çıkacaktır. İki sâkinin bir araya gelmesi sebebiyle eliflerden birisini

¹⁷ Şerhu'ş-Mufâssal, I/7

hazfetmemiz gerekmektedir. Böyle durumlarda ibdâl zorunludur. Oysa birinci elif sâkin olduğu için ne harekeleyebiliriz ne de hazfedebiliriz. İkinci elif ise **مَفَاعِل** tartışının elifi olup vezin gereği kendisiyle i'râb harfi arasında meksûr harf bulunması lazımdır. Elif hazfedildiğinde kelimenin yapısı değişeceğinden vezin gereği onu kesrelemekten başka bir yol kalmamaktadır. Kesrelenince de hemzeye dönüştürülmüştür.¹⁸

İlet harflerinden herhangi birisi kelimenin aslî harflerinden olması veya tekilinde hareketli olması yani uzatma harfi olmaması halinde ibdâlden kaçınılır.

Buradan hareketle hemzenin **مَفَاعِل** ve benzeri tartılarda illet harflerinden **و** veya **ي** (veya **أ**) dan **سَيِّد** ؛ **سَيِّدَانِ** (**ي**) veya **أ** (veya **و**) değiştirilmesi, mu'tellu'l-'ayn (ikinci kök harfi illetli) olan fiillerin **فَاعِل** ve **فَاعِلَةٌ** tartılarında, aslı **بَيْع** olan **فَاعِل** ؛ **بَاع** ؛ **بَاعَ** de olduğu gibi **و** ve **ي** 'nin ibdâli ile zâit (fazlalık) olan eliften sonra-aslı harf olsun veya olmasın-son harfi **و** ve **ي** olanlar **دَعَا** ؛ **دَعَا** ؛ **دَعَا** ؛ **دَعَا** ؛ **دَعَا** ؛ **دَعَا** da olduğu gibi ibdâli zorunludur. Aynı zamanda uzatma olarak bulunan zâit eliften sonraki müenneslik elifinin aslı **صَحْرِي** ve **صَحْرَاء** olan **صَحْرَاء** ve **صَحْرَاء** kelimelerinde olduğu gibi hemzeye çevrilmesi, iki **و**'in kelime başında bir araya gelmesi **وَوَاصِل** ؛ **أَوَاصِل** ؛ **وَوَاقِي** ؛ **أَوَاقِي** gibi durumlarda da bir araya gelen iki **و**'dan birisinin hemzeyle ibdâl edilmesi de zorunludur.

يَا عَدِيًّا لَقَدْ وَفَّقَكَ الْوَأَقِي 19

HEMZENİN ZÂİT (FAZLALIK)OLMASI DURUMU

Zâit: Bir kelimeye kendisinde olmayan bir harfin, bir anlam veya dilde genişleme amacıyla eklenmesidir.²⁰ Zait harfler **سَأَلْتُمُونِيهَا** veya **النُّيُومُ تَسْأَهُ** ibarelerinde toplanmıştır. Zâit harflerle ilgili bir anekdot Şerhu'ş-Şâfiye'de²¹ şöyle anlatılmaktadır.

¹⁸ Ibn Cimmî, el-Munşif, nşr. İbrahim Mustafa-'Abdullah emin, Mektebet Mustafa Elbânî, Kahire, 1373/1954.I/326.

¹⁹ Şerhu'l-Mufâssal, X/10. Beyit Muhehlil b.Rebi'a'nın olup İbn Ya'îş şahit olarak kullanmıştır.

²⁰ Şerhu'l-Mufâssal, IX/141.

²¹ Şerhu'ş-Şâfiye, II/331.

“bir öğrenci zâit harflerin hangi harfler olduğunu öğrenmek için hocasına sorar. Hocası da ona **سَأَلْتُهُنَّ بِهَا** (onları bana sordunuz) diyerek zâit harflerin toplandığı ibareyle cevap verir. Öğrenci de, hocam size ilk defa soruyorum dediğinde hocası yine zâit harfleri içeren **الْيَوْمَ تَسْأَلُهُ** (*bugün onu unuttursun*) ifadeyle cevap verir. Öğrenci korkuyla inanın unutmadım deyince hocası ona sorunu cevapladım diye karşılık verir.”

Yine el-Mubberred, el-Mâzîni'den zâit harflerin neler olduğunu sorduğunda el-Mâzîni ona şu beyti okur.

هُوَيْتُ السَّمَانَ فَتَّيْبِي * وَ قَدْ كُنْتُ قِدْمًا هُوَيْتُ السَّمَانَا

el-Mubberred ben sana zâit harfleri soruyorum oysa sen bana şiiir okuyorsun dediğinde el-Mâzîni, sana iki defa [السَّمَانُ] cevap verdim der.²²

Hemze ağırlık ve telaffuz zorluğu olan harflerden olmasına rağmen ibdâl ve hafz yoluyla değişime uygun ve yatkın bir harftir. Bu arada sarf (kelime bilgisi)la ilgili konularda hemzenin kullanımının artmasıyla kelimenin asfî harfi mi yoksa zâit mi olduğunu tespit etmek zorlaşmıştır. Bundan dolayı da hemze zâit harf olarak kabul edilmiştir.

HEMZENİN ZÂİT (FAZLALIK) OLDUĞU YERLER

İsimlerde: **أحمر ، أصفر ، أحمد ، أرب ، إصليت ، إسكاف** (*keskin*)
(*sanatkar*) **أَجَلٌ** (*mazlum*) **أَمْدٌ** (*stürme taşı*)

Kırık çoğullarda: **أَكْلِب ، أفس ، أنهر ، أنهر**

Ta'accub (hayret) ifadesinde: **ما أَجْمَل ، ما أَشَدَّ ، ما أَعْظَم ، ما أَصْغَر ، أكبر ، أعظم ، أحسن ، أصغر ، أكرم ، أجلس ، أذهب**

Tafdîl (üstünlük) ifadesinde: **أحسن ، أعظم ، أكبر ، أصغر ، أكرم ، أجلس ، أذهب**

Filde: **أكرم ، أجلس ، أذهب**

Hemze buralarda daha çok kelimenin başında zâittir. Bazen ikinci harf **شامل** ve üçüncü harf **شمال** ve çok az da olsa dördüncü harf **خطاط** olarak gelip zâit olduğu varittir.

22 el-Munsif, I/98, Şerhu'ş-Şâfiye, II/331; Şerhu'l-Mufasssal, VIII/141.

Ancak hemze kelimenin başında ve kendisinden sonra da iki harf varsa buradaki hemze kelimenin asfî harfidir. Çünkü Arapçada kelime üç harften **فعل** az olmaz **أمر ، أكل ، أخذ** ve isimlerde **أَب ، أَلَم (kolsuz gömlek)** ve **أَدب** kelimelerinde olduğu gibi.

ez-Zubeydî, el-İstidrâk adlı kitabında sülâsinin binâsındaki zâit hemze için müstakîl bir bölüm ayırmış ve isimlerle ilgili 27 binâ(yapı) saymıştır.²³

FİİLLERDE Yukarıda hemzenin fazlalık sebebinin lafzî veya anlamla ilgili olduğunu kaydetmiştik. Hemzenin anlamla ilgili olarak zâit olmasına daha çok fiillerde rastlanmaktadır.

Muzâri Fiillerde: **أَشْرَب ، أَكْتُب ، أَذْرُس ، أَذْرَج ، أَكْتُب**

Kelime başındaki bu hemze aslında muzâra'a hemzesi olup gelecek zamanı göstermesi yanında fâile de delâlet etmektedir. Bundan dolayı bu hemzeye kendisinden haber veren hemzetu'l-muhbir denmiştir. Çünkü, diğer muzâra'a harflerinin kendisini bildiren zamirlerden aldığı gibi mütekelim zamiri **أنا** den alınmıştır.

Mâzi Fiillerde: Yalnız **أَفْعَالٌ** tartısındaki mâzi fiiler bu durumdadır. Buradaki hemze anlam için idhal edilmiştir. Dil âlimleri bu konuyu kitaplarında müstakîl bölümler ayrılarak ele almışlardır. Sibeveyhi “Bâb iftirâk fa'altu ve ef'altu fi'l-fi'l li'l-ma'nâ “başlığı altında konuyu bağımsız bir bölüm olarak kitabında kaydetmektedir.²⁴İbn Sikkît bu konuya ayırdığı bölümü ise ; **يَتَكَّم فِيهِ** kitabında kaydetmektedir.²⁵**يَتَكَّمُونَ فِيهِ يَغْطِيهِ الْعَامَّةُ فَيَتَكَّمُونَ بِأَفْعَلَتْ** şeklinde

kaydetmektedir.²⁵

Hemzenin sülâsi mâzi fiile getirdiği anlamları şöyle sıralayabiliriz:

1.Ta'diye (Geçişlilik): Fiilin etkisinin fâili (özne) aşp mefûlune ulaşmasıdır. Onun için bu fiil müteaddi olarak adlandırılmıştır. Geçişliliğin çeşitli şekilleri vardır. Ancak bizi burada ilgilendiren hemzenin idhâliyle

23 el-İstidrâk, s.7

24 el-Kitâb, IV/55

25 İbn Sikkît, İsiâhu'l-Mantık, nşr. Ahmed Muhammed Şakîr – Abdusselam Harûn, Dâru'l-Meârif, Kahire, tsz.225,227.

yapılamdır. Üçlü fiil lazımlı (geçişsiz) bir fiil ise hemze idhâliyle **أَذْهَبْتُ زَيْدًا** (*Zeyd'i gönderdim.*) tek geçişli veya fiil müteaddî (*geçişli*) ise, hemzeyle

أَفْهَمْتُ زَيْدًا الْمَسْأَلَةَ (*Zeyd'e meseleyi anlattım.*) iki geçişli hale getirilmiştir.

Bazı dil âlimleri geçişlilik anlamı veren hemzenin kıyâsî²⁶ bazıların da semâ'i olduğunu kaydettiklerini görmekteyiz.²⁷

2-Ta' rîz (summak): Sülâsî mâzî fiilin mefûlünün fiilin aslına mefûl olmasıdır **بَعْتُ الْفَرَسَ بِعَثْ** (*Atı sattım*) ifadesi hemze idhâliyle **أَبَعْتُ** veya **أَبَعْتُ** (*Atı satışa sundum*) anlamına dönüşmüştür. **فَبَرِئْتُ** (*Ona mezar hazırladım*), **سَقَيْتُهُ** (*Ona su içirdim*), **سَقَيْتُهُ** ona içmesi için su verdim (*içti veya içmedi*), **رَهَنْتُ الدَّارَ** (*Evi rehine sundum*) anlamları ortaya çıkmaktadır.

3-Seyrûre (Dönüşüm): Sülâsî fiilin fâilinin kendisinden türetilen anlamın sahibi olması durumudur.

أَبَيْتَ الشَّاةَ *Kuzu süt topladı, süt vermeye başladı.*

أَطْفَلَتِ الْمَرْأَةُ *Kadın çocuklu oldu.*

أَفْرَقَتِ الشَّجَرُ *Ağaç yapraklandı gibi.*

4-el-Heynûne (yakınlaştırma): Fâili fiilin aslına uygun olarak yakınlıktır. İbn 'Ustûr bunu "istihkâd" diye isimlendirmiştir.²⁸

أَخَصَدَ الزَّرْعُ *Ekin toplanacak hale geldi, toplanması yaklaştı.*

5- Fâilin zaman ve mekan olarak girmesi:

أَمْسَى geceledi (*geceye girdi*) **أَصْبَحَ** sabahladı (*sabaha girdi*) **çöle girdi** **أَتَيْتُهُ** *Tihame'ye girdi* gibi.

Dil âlimleri hemzenin file eklenmesiyle geçişli hale gelen üçlü fiilin kaydettiğimiz bu anlamlardan daha başka anlamlara da dönüşüğünü

²⁶ Muhammed Muhyiddin 'Abdülhamîd, Durûsü't-tasrîf, el-Mektebetü't-Ticariyye, Mısır, 1378/1985.s.203.

²⁷ Şerhu ş-Şâfiyye, I/84; İbn Mâlik, Şerhu'l-Kâfiyye, nşr. 'Abdulmu'min Ahmed Herîdî, Dâru'l-Me'mûn Li't-Turâs, Kahire, 1402/1982. II/275

²⁸ el-Mumtî', I/188

kaydetmektedirler²⁹. Ancak biz burada ayrıntılara girmek için konuyu uzatmıyoruz.

MEMDÛD VE HEMZESİ

Memdûd: Son harfî zâit eliften sonra hemzeli olan bütün mu'rab isimlere verilen addır.

حَمْرَاء ve **بِنَاء** gibi. Bununla beraber elif harfî kelimenin aslından veya kelimenin mebni olması hallerinde bu isimler memdûd sayılmazlar.

أَوْلَاء veya **هُوْلَاء** ile **مَوء** den **مَاء** ve **شَوء** den **شَاء** de olduğu gibi. Memdûd isim, kıyâsî ve semaî olmak üzere iki kısımdır. Biz burada sarf ilmini ilgilendiren kıyâsî memdûdları ele alacağız.

Kıyâsî Memdûdlar:

1. Nakıs fiillerin üç harften fazla olan masdarlarının hepsi ve sağlam fiillerden bunların benzeri olanlar:

الإفْعَال؛ **الإعْطَاء**، **الإقْطَاء**، **الإفْعَال**

Benzeri **الإخْرَام**، **الإفْعَال**

الإفْتِئَال؛ **الإعْتِدَاء**، **الإنتِهَاء**

Benzeri **الإفْتِدَار**

الإفْعَال؛ **الإنشِوَاء**، **الإنزِوَاء**

Benzeri **الإنْجِرَاق**، **الإفْتِئَال**

الإسْتِفْعَال؛ **الإسْتِدْعَاء**، **الإسْتِفْعَال**

Benzeri **الإسْتِخْرَاج**، **الإسْتِفْعَال**

2. Sonu illetli olup **التَّفْعِيل** den **التَّفْعَال** den **التَّفْعَال** tartısında çekimi yapılan isimler: **التَّقْضَاء** dan **التَّقْضِي** ve **التَّرْمَاء** den **التَّرْمِي** gibi.

3. **فِعَاء** dan **فَوْفِي** : bütün masdarlar : mu'telu'l-lâm olan bütün masdarlar : **فِعَاء** dan **فَوْفِي** (sert yer)
4. Ses veya hastalığa işaret eden sonu illetli olan sülâsi fiillerin fiillerin **فِعَال** masdarları:

Ses için olanlar: **ثَغَاء** *koyun sesi* **رُغَاء** *deve sesi* **بُكَاء** *aglama sesi* **مُكَاء** *ışık sesi*.

Hastalık için olanlar: **مَشْتِي** *büğünme* **مُشَاء**

5. **عَادِي** ; **عِدَاء** *fiilin fiilinde gelen masdarları:* **فِعَال** *şeklinde gelen masdarları:* **عَادِي** ; **وَالِي** ; **وَلَاء**

Sağlam fiillerdeki benzeri ise, **جَادَل** ; **جَادَلًا** ; **قَاتَلَ** ; **قَاتِلًا** ; **نَاقَشَ** ; **نَاقِشًا** ; **قَاتَلَ** ; **قَاتِلًا** ; **مِفْعَال** veya **مِفْعَالًا** *veya* **فِعَال** *amaçlı mubalağa* **كُوشَان** *hızlı koşan* **كُوشَان** *çok koşan* ve **المَطَاء** *çok*

Sağlam fiillerdeki karşılığı is: **التَّكْذَار** , **الْخَطَر** , **الْمِقْدَام** *gibi.*

7. **فِعَال** *veznindeki çoğulların tekileri:*

قِيَاء ; **أَقِيبة** , **رِدَاء** ; **أَرْدِيبة** , **كِسَاء** ; **أَكْسِيبة** , **بِنَاء** ; **أَبْنِيبة** , **وَعَاء** ; **أَوْعِيبة**

Sağlam fiillerde benzeri: **أَسْلِحَة** ; **سِلَاح** ; **أَحْجِيبة** , **جِاب**

8. **أَهْوَاء** , **أَبْنَاء** , **أَهْوَاء** *vezninde olup sonu illetli olan bütün çoğullar:* **أَهْوَاء** , **أَبْنَاء** , **أَهْوَاء**

9. **دَلُو** ; **دَلَاء** , **دَلُو** *tartısından* **فِعَال** *vezninde yapılan bütün çoğullar:* **دَلُو** ; **دَلَاء** , **دَلُو** ; **طَبِي** ; **طِبَاء**

10. İsimlerden tekil veya çoğul olsun **فِعَال** *tartısında gelen isimler*

أَدْبَاء , **كُرْمَاء** , **شُهَدَاء** , **أَمْرَاء**

11. **أَقْبِيَاء** *vezninde gelen bütün çoğullar memdûd isimdir.*

أَقْبِيَاء , **أَقْرَبَاء** , **أَنْبِيَاء**

12. **فِعَال** *vezninden yapılan çoğulların hepsi memdûd isimdir.*

كُوة ; **كُوء** , **شِكُوة** ; **شِكَاء** , **فِرُوة** ; **فِرَاء** , **رِكُوة** ; **رِكَاء**

Yukarıda kaydedilenler kıyâsî memdûdların bulunduğu durumlardır. Semâ'î memdûdlar bu kurallara uymazlar, aynı zamanda sağlam fiillerde benzerleri de yoktur. Bunlar ancak duyma yoluyla bilinir ve tespit edilir. Bunun için dil bilimine dair kitap ve sözlüklere bakmak gerekmektedir.

الْوَفَاء , **الْأَسْمَاء** , **الْحَدَاء** , **الْثَّرَاء**

Memdûdun Kasrı ve Maksûrun Meddi

Arapçada çok sayıda memdûd kelime aynı zamanda maksûr olarak gelmiştir. Bunun da çeşitli kabilelerin lehçelerinden kaynaklandığı kabul edilmektedir. Bunlar “el-Maksûr ve'l-Memdûd” adı altındaki kitaplarda ele alınmış ve derlenmiştir.

العُلبَاء ; **العُلبا** , **الْفَرْفُصَاء** ; **الْفَرْفُصِي** , **البِلَاء** ; **البِلِي** , **الثَّغْمَاء** ; **الثَّغْمِي**

Bununla beraber memdûd kasr, maksûru kıyasen med etmek her zaman mümkün müdür değil midir konusu ihtilafıdır. Ancak dil âlimleri memdûd şiirde vezin için kasretme imkanı tanımışlardır.³⁰

فَلَوْ أَنَّ الْأَطْبَاءَ كَانُوا كَوْنِي * وَكَانَ مَعَ الْأَطْبَاءِ الْأَسَاءَةُ³¹

Fakat maksûru med etmekte ihtilaf vardır. Kûfe dil âlimleri şiirde ona izin vermişlerdir. Ancak Ebu'l-Hasan el-Ahfeş hariç Basra dil âlimleri bu görüşü kabul etmemişlerdir.³²

سَيُغْنِيَنِ الذِّي أَخْغَاكَ عَنِّي * فَلَا فَرْقَ بَدُومَ وَلَا عِنَاءَ³³

Memdûdun Hemzesinin Aslı ve Çeşitleri

Bu konunun ibdâl ve i'lâl konusuyla kuvvetli bağlantısı olup iç içedir de diyebiliriz. Memdûdun hemzesi **فِرَاء** , **وَضَاء** daki gibi aslı harf değilse, **رِدَائِي** ve **كُوء** den dönüşen **رِدَاء** , **كِسَاء** daki gibi aslı bir harften dönüşmüştür.

30 el-İnsâf, II/745.

31 el-Bağdâdî, Hızânetu'l-edebe, nrş. 'Abdusselam Muhammed Harûn, el-Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1979. V/229, Me'âni'l-Kur'ân, I/91; el-Keşşâf, II/25.

32 el-İnsâf, II/745.

33 el-İnsâf, II/747.

Bununla beraber aslî harf olmayıp veya aslî bir harften dönüşmemişse asılları **عَلْبَاء** ve **جِرْبَاء** ve **عَلْبَاء** ve **جِرْبَاء** gibi zâit bir harften dönüşmüştür.

Buradan hareketle memdûdu dört kısma ayırabiliriz:

1. Hemzesi aslî olan memdûd:
Asılları; **عَلْبَاء** ve **جِرْبَاء** , **قِرَات** , **خَبَات** , **خَبَات** , **قِرَات** olduğu gibi.
2. Hemzesi aslî harften değiştirilmiş olan memdûd:
كَسَائِي ; **كَسَاء** ve **شَفَائِي** ; **عَطَائِي** ; **سَقَائِي** ; **سَقَاء**
Asılları **سَقَائِي** , **عَطَائِي** , **شَفَائِي** , **كَسَائِي** ve **كَسَاء**
3. Hemzesi aslîye ilhâk için zâit olarak koyulmuş memdûd:
عَلْبَاء , **جِرْبَاء** gibi
4. Hemzesi müenneslik için zâit olarak koyulmuş memdûd:
عَلْبَاء , **جِرْبَاء** , **صَفْرَاء** , **خُمْسَاء** gibi

Memdûdun Hemzesinin Tasrîfi

İkildeki hükümü Memdûdu ikili (tesniye) kendisinde bulunan hemzenin durumuna göre çekime tâbidir. **عَلْبَاء** ve **جِرْبَاء** kelimelerindeki hemze aslî harf olduğundan düşürülmez. Ref' halinde, **عَلْبَاء** , **جِرْبَاء** kelimelerindeki zorunlu olarak bırakılır. Hazfedilemez. Çünkü, buradaki hemze lâmu'l-kelime **عَلْبَاء** ve **جِرْبَاء** olup kelimenin binâsındandır.

Hemze aslî harflerden dönüştürülmüş ise, tasrîfin de aslî harfe yakın olması hasebiyle aslî harfmiş gibi hareket edilir.

عَلْبَاء ve **جِرْبَاء** kelimeleri ref' halinde **عَلْبَاء** ve **جِرْبَاء** Cer ve nasbta **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** şeklinde gelir. Fakat hemzeyi vâv'a dönüştürmeye de cevâz verilmiş olup **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** , **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** şeklinde de söylenebilir. el-Kisâ'î Arapların genellikle hemzeyi yâ harfine **عَلْبَائِي** , **جِرْبَائِي** söylemektedir.³⁴

Eğer memdûdteki zâit hemze ilhâk için getirilmişse tasrîfi iki şekilde yapılır:

1. Hemzeyi kelimedeki düşürmeden **عَلْبَاء** ve **جِرْبَاء** da ref' halinde **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** şeklinde olanıdır ki Sibeveyhi bu görüşü kabul etmiş.³⁵
2. Hemzeyi vâv(و)'a çevirerek **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** ; **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** şeklinde olanıdır.

Kelimedeki hemze zâit ise onu genellikle ve muhakkak vâv harfine çevirip kullanırız.³⁶ **عَلْبَائِي** , **جِرْبَائِي** , **صَفْرَائِي** ve **خُمْسَائِي** gibi.

Buradan hareketle sonuç olarak; hemze aslî harflikten uzaklaştıkça onu değiştirmek, aslî harflige yaklaştıkça da onu kelimedeki bırakmak en güzel ve en uygun olanıdır diyebiliriz.

Memdûdun Hemzesinin Çoğuldaki Hükümü

Müzekker sâlim çoğul olan kelimelerdeki hemze aslî harf ise, hemze kelimedeki kalır atılmaz. **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** kelimelerinde olduğu gibi.

Hemze aslî harften değişme veya ilhâk için gelmişse kelimedeki kalması veya vâv harfine dönüştürülmesi câizdir. **عَلْبَاء** ve **جِرْبَاء** kelimelerin müzekker sâlim çoğullarında olduğu gibi **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** veya **عَلْبَائِي** ve **جِرْبَائِي** şeklinde söylenebilir.

-Kelimedeki hemze müenneslik için geldiğinde müzekker sâlim çoğulunu yalnız vâv harfli **عَلْبَائِي** , **جِرْبَائِي** şeklinde söyleyebiliriz.

-Kelimenin müennes sâlim çoğul olması halinde hemzenin kelimedeki ref' , nasb ve cer durumuna göre hemzenin durumunu şöyle kaydedebiliriz:

عَلْبَاء , **جِرْبَاء** , **عَلْبَائِي** veya **عَلْبَائِي** , **عَلْبَائِي** veya **عَلْبَائِي** gibi

-Memdûd hemzesinin bulunduğu kelime kırk çoğul olması halinde kendine ait kuralları vardır. Bunları da sarf kitaplarında tespit etmek mümkündür.

Memdûd Hemzesinin Nisbedeki Hükümü

³⁵ el-Kitâb, III/391.

³⁶ Şerhu'l-Mufasssal, IV/151,151

³⁴ Şerhu'l-Mufasssal, IV/151.

Memdûd hemzesinin nisbedeki hükmü ikil ve çoğuldaki gibidir. **فُرَاء** **عَلْبَاء** kelimesindeki gibi aslî harf ve **كَسَاء** daki gibi aslî harften dönüşmüş veya daki gibi ilhâk için zâit harften dönüşmüş ise, hemze ikil ve çoğuldaki gibi, kelimedeki kalır ve hafzedilmez.

فُرَائِ ، كَسَائِ ، عَلْبَائِ

Kelimedeki hemze müenneslik hemzesi durumundaysa vâv harfine dönüştürülmesinden başka bir yol yoktur. **صَحْرَاوِي ، صَفْرَاوِي ، حَمْرَاوِي**

Memdûd Hemzesinin İsm-i tasğirdeki Hükümü

Kelimenin aslî hemzesi, olduğu gibi kelimedeki kalır. Değişmiş olan hemze de aslına dönüşür. **فُرَاء** den **فُرَيْرِي** ve **عَلْبَاء** dan **عَلْبِيِي** şeklinde olur.

MEHMÛZ VE HÛKMÛ

Aslî harflerinden herhangi birisi hemze olan kelimelere mehmûz denir.

İlk harfi hemzeli olan(mehmûzu'l-fâ')

Beş vezni vardır:

1. **يَأْمُرُ ، أَخَذَ ، يَأْخُذُ ، أَكَلَ ، يَأْكُلُ ، أَمَرَ ، نَصَرَ ، يَنْصُرُ .**
2. **أَبْرَ ، يَأْبُرُ ، أَسْرَ ، يَأْسِرُ ، أَدَبَ ، يَأْدِبُ ، يَأْتِرُ ، يَضْرِبُ ، يَضْرِبُ .**
3. **أَلَهَ ، يَأَلِهَ ، أَهَبَ ، يَأْهَبُ ، فَتَحَ ، يَفْتَحُ ، يَعْلَمُ ، يَعْطَمُ .**
4. **أَرَجَ ، يَأْرَجُ ، أَشْحَ ، يَأْشِحُ ، أَشْرَ ، يَأْشُرُ ، يَأْتِرُ ، يَأْتِرُ ، يَأْتِرُ ، يَأْتِرُ .**
5. **أَسَلَّ ، يَأْسَلُّ ، يَأْسَلُّ ، يَأْسَلُّ ، يَأْسَلُّ ، يَأْسَلُّ ، يَأْسَلُّ .**

Son harfi hemzeli olan (mehmûz'l-fayn):

Üç vezni vardır:

1. **سَأَلَ ، يَسْأَلُ ، دَابَّ ، يَأْدِبُ ، رَأَسَ ، يَرَأْسُ ، فَتَحَ ، يَفْتَحُ .**
2. **سَمَّمَ ، يَسْمُمُ ، رِيمَ ، يَرِيمُ ، بَيْسَ ، يَبْيِسُ ، يَعْلَمُ ، يَعْطَمُ .**
3. **لَوْمَ ، يَلْوِمُ ، حَسَنَ ، يَحْسَنُ ، لَوْمَ ، يَلْوِمُ ، حَسَنَ ، يَحْسَنُ .**

Son harfi hemzeli olan (mehmûz'l-lâm):

Beş vezni vardır:

1. **هَذَا الطَّعَامُ يَهْنَهُ ، يَضْرِبُ ، يَضْرِبُ ، يَضْرِبُ .**
2. **يَخْسُو ، يَخْسُو ، يَخْسُو ، يَخْسُو ، يَخْسُو ، يَخْسُو .**
3. **خَطِيٌّ ، يَخْطِي ، صَدِيٌّ ، يَصْدِي ، رَزِيٌّ ، يَرْزِي ، يَرْزِي ، يَرْزِي .**
4. **جُرُوٌّ ، يَجْرُو ، بَطَّ ، يَبْطُو ، نَبُوٌّ ، يَنْبُو ، يَنْبُو ، يَنْبُو .**
5. **بِرَاءٌ ، يَبْرَأُ ، نَصْرٌ ، يَنْصُرُ ، بِرَاءٌ ، يَبْرَأُ .**

Mehmûzun Sarftaki Durumu

Mehmûz fiilin sarftaki hükmü aslî harflerinin sabit kalması bakımından sağlam fiiller gibidir. Mehmûzun hemzesi her türlü çekimde kelimedeki kalır ve hafzedilmez. Bunun dışında hafifletilmesi gereken yerlerde hazfetme kurallarına uygun olarak hafzedilmesi câizdir.